

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМЕНІ ПЕТРА ВАСИЛЕНКА**

ШУМКОВА Вікторія Ігорівна

УДК 338.436:339.924:631.11

**УПРАВЛІННЯ СИСТЕМОЮ ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ
АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ**

08.00.04 – економіка та управління підприємствами
(за видами економічної діяльності)

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата економічних наук

Харків – 2017

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Сумському національному аграрному університеті Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат економічних наук, професор
Жмайлов Валерій Миколайович,
Сумський національний аграрний університет,
професор кафедри статистики, аналізу
господарської діяльності та маркетингу.

Офіційні опоненти: доктор економічних наук, професор,
Резнік Надія Петрівна,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України,
завідувач кафедри біржової діяльності і торгівлі;

доктор економічних наук, доцент
Шабінський Олександр Володимирович,
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка,
професор кафедри організації виробництва,
бізнесу та менеджменту.

Захист відбудеться «08» грудня 2017 року о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.832.02. в Харківському національному технічному університеті сільського господарства імені Петра Василенка за адресою: 61002, м. Харків, вул. Алчевських (Артема), 44.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Харківського національного технічного університету сільського господарства імені Петра Василенка за адресою: 61002, м. Харків, вул. Алчевських (Артема), 44.

Автореферат розісланий «31» жовтня 2017 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

А. Ф. Гацько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. У сучасних умовах процес успішного функціонування та економічного розвитку аграрних підприємств значною мірою залежить від дотримання рівня їх економічної безпеки та захисту економічних результатів основної діяльності. У силу своєї відносно низької дохідності, залежності від природних факторів, яскраво вираженого сезонного, циклічного характеру відтворення та значної потреби у сучасних техніко-технологічних засобах функціонування сільське господарство дає меншу віддачу на вкладений капітал. Зважаючи на це питання щодо формування ефективної системи економічної безпеки країни значною мірою пов'язані з необхідністю формування та вдосконалення системи економічної безпеки сільськогосподарського підприємства та пошуку нових шляхів для покращення її рівня та зменшення ризиковості аграрного бізнесу.

Проблема економічної безпеки підприємництва, в цілому, та в сільському господарстві, зокрема, досліджується у наукових працях таких відомих вітчизняних та зарубіжних науковців, як Барановський О., Бендик М., Бойкевич О.Р., Борисова В.А., Васильців Т.Г., Власюк О.С., Волошин В.І., Воронович Л.М., Грещак М.І., Гусев В.С., Демин В.А., Дубецька С.П., Жмайлов В.М., Ілляшенко С.М., Камлик М.І., Капустин Н., Каркавчук В.В., Кірієнко А.В., Ковальов Д., Козаченко А.В., Колосова А.В., Кошель А.О., Крюкова І.О., Кузин Б.І., Мунтіян В.І., Никифорчук Д.Й., Ніколаюк С.І., Олейников Е.А., Омелянович Л.О., Пілова Д.П., Подлужна Н.О., Раздина Е., Резнік Н.П., Салли В.І., Соколенко Т.М., Фоміна М.В., Шабінський О.В., Шлемко В., Азер Е., Бланк І., Валетта Р., Веб А., Грір В., Джейкоб С., Дунан К., Кауфман Д., Коуз Р., Ламберт Д., Маккітрік Дж., Мур Ч., Парк М., Х'юбер Д. та багатьох інших. Незважаючи на різноплановість та глибину проведених досліджень, більшість із них присвячено питанням дослідження впливу фінансових, кадрових, інформаційних, технологічних, ринкових факторів на рівень економічної безпеки сільськогосподарського підприємства. Саме тому, потребують подальшого дослідження питання управління дотриманням належного для здійснення ефективної діяльності рівня дотримання економічної безпеки аграрних підприємств, раціонального залучення інструментів ризик-менеджменту, страхового захисту, управління доходами і витратами, використанням земельних ресурсів. Вказане обумовлює вибір теми дисертаційної роботи, визначає її актуальність, ідентифікацію мети та конкретизацію завдань дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до планів наукових досліджень Сумського національного аграрного університету. Наукові результати, теоретичні положення і висновки дослідження використані при виконанні науково-дослідної теми Сумського національного аграрного університету «Механізми регулювання соціо-еколого-економічного розвитку підприємств у регіонально-галузевому вимірі» (державний реєстраційний номер 0114U001562), «Оцінка рівня страхового захисту аграрних підприємств»

(державний реєстраційний номер 0115U001052) та «Розвиток систем забезпечення конкурентоспроможності аграрних підприємств в умовах глобалізації (номер державної реєстрації 0116U002754). В межах вказаних тем автором обґрунтовано раціональні шляхи та системи засобів управління економічною безпекою аграрних підприємств.

Мета й завдання дослідження. Метою дослідження є розвиток теоретичних положень, удосконалення методичних підходів та розробка практичних рекомендацій щодо управління дотриманням економічної безпеки діяльності аграрних підприємств.

Реалізація мети дисертаційної роботи зумовила необхідність конкретизації та вирішення наступних завдань:

– ідентифікувати та розвинути понятійно-категоріальний апарат досліджень економічної безпеки аграрних підприємств;

– окреслити характеристики систем управління економічною безпекою аграрних підприємств;

– визначити інструменти дотримання економічної безпеки аграрних підприємств;

– виконати оцінку стану економічної безпеки діяльності аграрних підприємств;

– окреслити місце, роль та визначити тенденції страхового захисту результатів діяльності аграрних підприємств в системі управління їх економічною безпекою;

– вивчити зарубіжний досвід управління економічною безпекою аграрних підприємств та оцінити перспективи його застосування у вітчизняних умовах;

– обґрунтувати заходи з використання страхування земельних ресурсів в системі економічної безпеки аграрних підприємств;

– ідентифікувати інструментарій ризик-менеджменту в управлінні економічної безпеки аграрних підприємств;

– обґрунтувати методичний підхід до моделювання рівня економічної безпеки аграрних підприємств.

Об'єктом дослідження є процес управління системою економічної безпеки аграрного підприємства.

Предметом дослідження є теоретичні положення, методичні та практичні аспекти управління системою економічної безпеки аграрного підприємства з пріоритетним використанням інструментів ризик-менеджменту та страхового захисту результатів діяльності.

Методи дослідження. Теоретико-методичну основу проведеного дослідження становлять фундаментальні положення економічної теорії та менеджменту, наукові праці щодо ролі та місця управління економічною безпекою у системі менеджменту аграрного підприємства. Для вирішення завдань наукового дослідження використано такі методи: морфологічного аналізу (для уточнення сутності поняття «економічна безпека аграрного підприємства»); регресійного аналізу (для моделювання впливу факторів діяльності аграрного підприємства на формування його можливих фондів самострахування); групування (для аналізу достатності капіталу страховиків);

індексного аналізу (для визначення індексу економічної безпеки аграрного підприємства); імітаційного моделювання (для прогнозування можливих фондів самострахування та показників, що мають на економічну безпеку аграрного підприємства); графічний (для ілюстрації впливу чинників на економічну безпеку аграрного підприємства); абстрактно-логічний (для формулювання теоретичних узагальнень та висновків); соціологічний (в ході проведення емпіричних досліджень та опитувань). Обробка матеріалів здійснювалась із використанням сучасних інформаційних технологій та програм.

Інформаційну базу дослідження праці провідних вітчизняних і зарубіжних вчених з питань теорії управління; аналізу господарської діяльності підприємств; чинні нормативно-правові акти; офіційні статистичні дані Державної служби статистики України; річна фінансова звітність та дані управлінського обліку аграрних підприємств Сумської області, інформаційно-аналітичні матеріали, науково-методичні розробки та результати емпіричних досліджень автора та результати власних спостережень щодо проблем використання страхової складової економічної безпеки аграрних підприємств, матеріали засобів масової інформації та інші інформаційні ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів дисертаційної роботи полягає в отриманні нового вирішення складного науково-практичного завдання розробки теоретико-методичних та прикладних засад управління системами дотримання економічної безпеки аграрних підприємств. Основними винесеними на захист науковими положеннями є наступні:

вперше

– обґрунтовано концептуальні засади побудови системи економічної безпеки аграрного підприємства та управління нею, в основу якої покладено одночасне застосування інструментарію створення стійких конкурентних переваг продукції підприємства, раціоналізації товарної, виробничої та збутової політики, а також страхового захисту економічних інтересів аграрного підприємства з огляду на результати оцінювання рівня економічної безпеки підприємства на основі його моделювання;

удосконалено

– методичний підхід щодо оцінювання стану економічної безпеки аграрних підприємств шляхом розрахунку інтегрального показника рівня економічної безпеки аграрного підприємства на основі визначення індикатора рівня страхової безпеки та рівня страхового самозабезпечення, які дозволяють оцінити спроможність підприємства за рахунок власних коштів та коштів страхових компаній покрити імовірні збитки за основними ризиками;

– склад, типологію та сутнісно-змістовні характеристики інструментарію дотримання економічної безпеки аграрних підприємств шляхом виділення інструментів страхового захисту, ідентифікації та раціоналізації шляхів здійснення основної діяльності та управління конкурентоспроможністю з формалізацією процедур застосування вказаних інструментів;

– систему організації та проведення титульного страхування земель аграрних підприємств та механізм розрахунку відповідних страхових платежів,

який дозволяє враховувати середню виручку від реалізації продукції, скореговану на очікуваний індекс інфляції на поточний або ж майбутні роки та при здійсненні такого страхування залучає третю сторону як наглядача за правильністю здійснення страхування та нарахування платежів;

– методичний підхід щодо моделювання рівня економічної безпеки аграрних підприємств, в основі якого покладено інтегральну оцінку рівня економічної безпеки основної діяльності підприємства та врахування ступеня реалізації потенціалу самострахування для зменшення впливу ризиків;

набуло подальшого розвитку

– наукове тлумачення дефініції «економічна безпека аграрного підприємства», яке на відміну від існуючих, характеризує дане поняття з точки зору системи, що складається з основних і допоміжних складових, які в процесі комплексної взаємодії забезпечують прийнятний для аграрного підприємства стан економічної безпеки;

– обґрунтування напрямів розвитку системи управління економічною безпекою аграрних підприємств на основі визначення тенденцій страхового захисту результатів їх діяльності в частині набуття пріоритетності заходами самострахування, розвитку титульного страхування земель сільськогосподарського призначення, а також підвищення значення та ролі нестрахових інструментів та заходів дотримання економічної безпеки аграрних підприємств;

– процедури прогнозування основних економічних показників діяльності аграрних підприємств в контексті дотримання належного рівня їх економічної безпеки аграрних підприємств та генерування і імплементації відповідних стратегій його підвищення на основі впровадження прогресивних засобів збору та обробки інформації в процесі прийняття управлінських рішень;

– ідентифікація інструментів ризик-менеджменту в системі управління економічною безпекою на основі застосування методичного підходу до планування товарного асортименту аграрного підприємства з використанням АВС-аналізу та ідентифікацією на цій основі конкурентних переваг та шляхів їх реалізації для підвищення рівня економічної безпеки підприємства за рахунок активізації виробництва конкурентоспроможних видів продукції.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці рекомендацій щодо побудови системи управління економічною безпекою аграрних підприємств.

Основні положення, висновки і пропозиції дисертаційної роботи апробовано та прийнято до впровадження органами державного управління агропромисловим розвитком та аграрними підприємствами Сумської області, що засвідчено відповідними актами і довідками, а саме: Департаментом агропромислового розвитку Сумської обласної державної адміністрації (довідка № 01-21/875 від 01.06.2017 р.), ДП «Дослідне господарство Інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України» Сумського району Сумської області (довідка № 1/221 від 22.05.2017 р.), ФГ Лиснянського М.В. Лебединського району Сумської області (довідка № 14 від 24.05.2017 р.), СТОВ «Імені Шевченка» Лебединського району Сумської області (довідка

№ 147 від 07.06.2017 р.). Також результати дослідження використовуються в навчальному процесі Сумського національного аграрного університету (довідки № 181 від 25.05.2017 р. та № 1504 від 30.05.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Усі наукові результати дослідження, основні положення і висновки, що викладені в дисертації і виносяться на захист, отримані автором особисто. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, в роботі використані лише ті ідеї та положення, які є результатом особистих напрацювань здобувача.

Апробація результатів дослідження. Основні наукові положення і результати дослідження апробовано у формі доповідей та обговорено на міжнародних, регіональних і всеукраїнських науково-практичних конференціях, а саме: «Фінансово-економічні напрямки розвитку менеджменту, обліку та аудиту» (Одеса, 2014 р.), «Фінансові аспекти розвитку економіки: теорія, методологія, практика» (Львів, 2014 р.), Науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів СНАУ (Суми, 2014 р.), «Соціально-економічні та правові основи сучасної держави в контексті глобалізації» (Київ, 2015 р.), «Розвиток національної економіки: теорія і практика» (Івано-Франківськ, 2015 р.), «Європейський вибір – нові можливості для прогресу та зростання фінансової системи» (Київ, 2015 р.), «Інноваційні технології та інтенсифікація розвитку національного виробництва» (Тернопіль, 2015 р.), «Технології XXI століття» (Суми, 2015 р.), «Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization» (Klaipeda, 2016), Науково-практична конференція викладачів, аспірантів та студентів СНАУ (Суми, 2016 р.), «Технології XXI століття» (Суми, 2016 р.), «Integration of Business Structures: Strategies and Technologies» (Tbilisi, Georgia, 2017).

Публікації. За темою дослідження опубліковано 23 наукові праці, у тому числі 2 розділи колективних монографій (1,33 ум. друк. арк.), 8 статей у фахових наукових виданнях (4,09 ум. друк. арк.), 1 стаття у закордонному виданні (0,42 ум. друк. арк.) та 12 тез доповідей у матеріалах наукових конференцій. Загальний обсяг публікацій – 7,58 ум. друк. арк., в тому числі у фахових наукових виданнях – 4,09 ум. друк. арк.

Структура та обсяг дисертаційної роботи. Дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, додатків та списку використаних джерел із 189 найменувань. Загальний обсяг дисертації 218 сторінок тексту, у тому числі обсяг основного тексту - 185 сторінок. Дисертація містить 28 таблиць, 24 рисунки та 8 додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі «Теоретико-методичні засади формування та розвитку систем економічної безпеки аграрних підприємств» систематизовано та розвинуто понятійно-категоріальний апарат досліджень систем управління економічною безпекою аграрних підприємств, визначено сутнісно-змістовні та структурні характеристики вказаних систем, ідентифіковано склад інструментів дотримання економічної безпеки аграрних

підприємств.

Критичний аналіз генезису та контекстного використання категорії «економічна безпека» стосовно діяльності суб'єктів мікрорівня, зокрема, аграрних підприємств дозволило розвинути наукове тлумачення змісту поняття «економічна безпека аграрного підприємства», як складної, багаторівневої та багатогранної наукової дефініції. При цьому в дослідженні виділено декілька підходів до його визначення, а саме: стійкісний, ресурсно-функціональний, гармонізаційний, захисний, економіко-правовий та конкурентний підходи. Пріоритетність одного з аспектів дотримання безпечного стану здійснення економічної діяльності підприємства в межах кожного з окреслених підходів обумовлює особливості визначення центрального поняття проведеного дослідження. Виконані узагальнення дозволили визначити економічну безпеку аграрного підприємства, як систему основних, тобто організаційно-управлінської, фінансової, кадрової, техніко-технологічної, правової, інформаційної, екологічної, силової, інвестиційної, ринкової та інтерфейсної, та допоміжних, тобто страхової та організаційно-управлінської складових, які шляхом безпосередньої, комплексної та постійної взаємодії між собою забезпечують такий стан, при якому підприємство ефективно мобілізує свій економічний потенціал, підвищує рівні економічної ефективності та конкурентоспроможності, посилює ринкові позиції та елімінує вплив негативних внутрішніх і зовнішніх факторів. Застосування вказаного визначення дозволило виділити складові, мету, завдання, принципи та функції економічної безпеки діяльності підприємства, а також функціональні та результативні ознаки систем управління відповідними заходами та процесами її дотримання (рис. 1).

Вивчення сутнісних характеристик дозволило визначити та систематизувати методи, прийоми та підходи до оцінювання рівня економічної безпеки підприємств. Дослідження показали, що існуючі засоби оцінки рівня економічної безпеки доцільно класифікувати шляхом виділення таких методичних підходів: індикаторного, ресурсно-функціонального, забезпечення програмно-цільового управління розвитком підприємства, інвестиційного, оцінки та управління ризиками, наявності чистого прибутку, ймовірності банкрутства підприємства, оцінки вартості підприємства.

В дослідженні виділено основні ризики основної діяльності аграрних підприємств, наявність яких потребує застосування інструментів дотримання економічної безпеки. При виконанні дослідження за допомогою опитування керівників аграрних підприємств, проведеного з метою виявлення основних ризиків, які мають найбільший вплив на результати діяльності та захист економічних інтересів. Результати опитування дозволили встановити, що найбільш впливовими ризиками є загибель або пошкодження сільськогосподарських культур, загибель сільськогосподарських тварин, погіршення якості готової продукції при зберіганні, переробці та реалізації, а також пошкодження майна підприємства. Крім того, встановлено, що в системі інструментів управління економічною безпекою аграрних підприємств пріоритет наразі належить страховим інструментам.

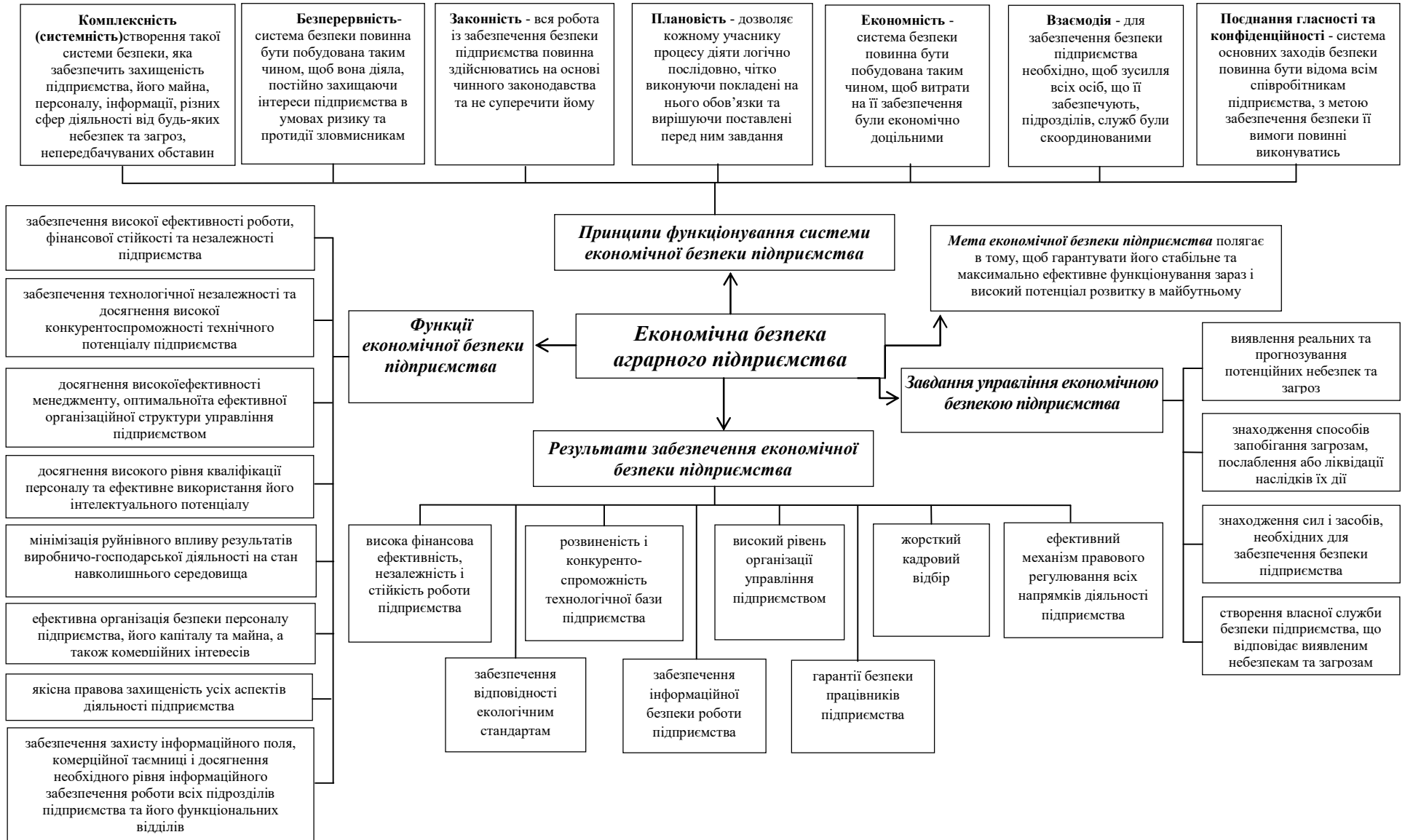

Рис. 1. Складові економічної безпеки аграрного підприємства та системи управління нею

У другому розділі «Стан та структурно-динамічні тенденції дотримання економічної безпеки аграрних підприємств» наведено матеріали та результати детального аналізу стану дотримання економічної безпеки аграрних підприємств, розглянуті питання страхового захисту результатів їх діяльності, виконано оцінку перспектив застосування європейського досвіду управління економічною безпекою аграрних підприємств у вітчизняній практиці господарської діяльності.

На основі ідентифікації критеріїв оцінки рівня дотримання економічної безпеки аграрних підприємств згідно виділених її структурних складових (рис. 2) досліджено стан та ефективність функціонування існуючих систем управління їх економічною безпекою.

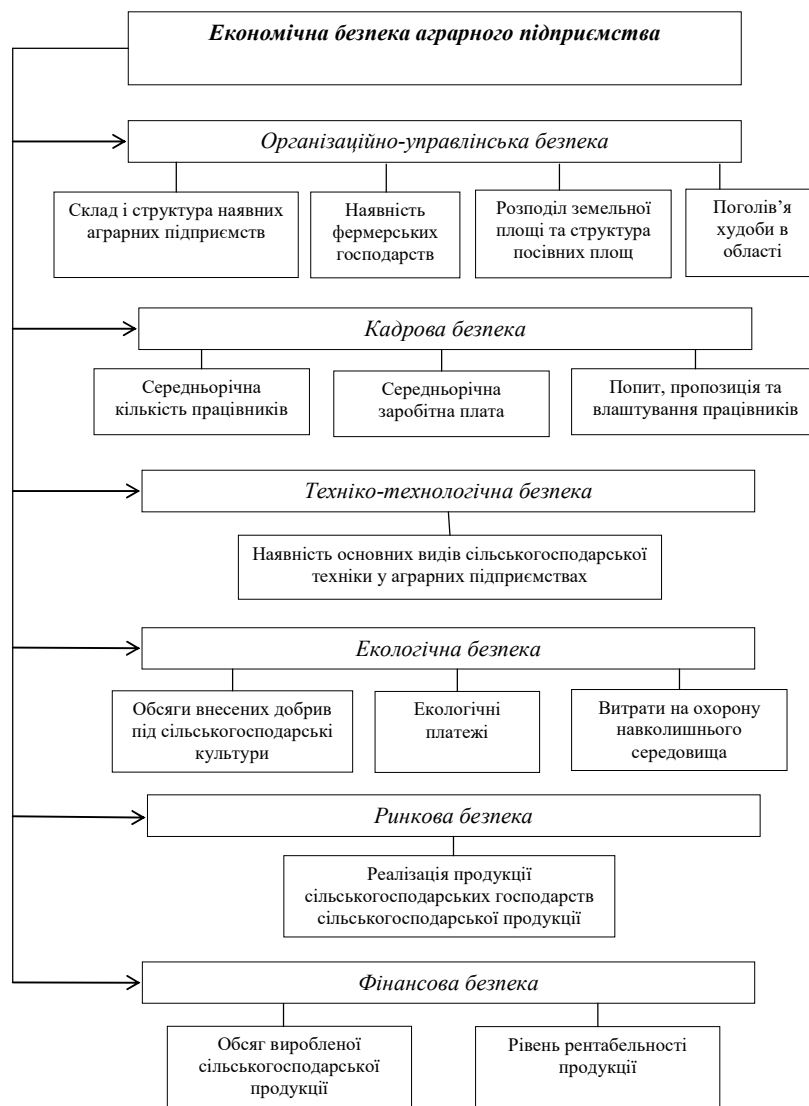

Рис. 2. Показники оцінювання рівня економічної безпеки аграрного підприємства

Під час проведення аналізу економічної безпеки аграрних підприємств Сумської області виявлено, що аграрний сектор Сумської області має значний потенціал для розвитку та великі можливості для отримання стійких прибутків. При проведенні дослідження ми визначили, що в Сумській області найбільшу

кількість складають підприємства, що за своєю організаційно-правовою формою є товариствами з обмеженою відповідальністю. Також з кожним роком в Сумській області збільшується кількість фермерських господарств, у порівнянні з аграрними підприємствами. При цьому спостерігається позитивна тенденція до збільшення виробництва сільськогосподарських культур та негативна до зменшення обсягів діяльності в галузі тваринництва. Така тенденція може призвести до продовження скорочення виробництва продукції тваринництва в аграрних підприємствах. Також негативним є факт зменшення загальної кількості працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві у 2015 році, у порівнянні з 2000 роком - на 64 тис. осіб. Виявлена тенденція до погіршення стану реалізації економічного потенціалу аграрних підприємств є викликом щодо застосування системних заходів з підвищення економічної безпеки основної діяльності та створення підприємствами-товаровиробниками гарантій захисту своїх економічних інтересів.

При аналізі ринку сільськогосподарського страхування Сумської області було визначено, що до початку вересня 2016 року, 16 компаній отримали ліцензії на здійснення страхування в сільському господарстві на території України та Сумської області, втім, є й такі, що мають ліцензії на ведення агрострахової діяльності, але не виявляють активності на ринку. Найбільшим попитом серед аграрних підприємств Сумської області користується страхування сільськогосподарських культур, оскільки воно є обов'язковим до впровадження. У 2015 році страховими компаніями були укладені 1722 договори страхування з аграрними підприємствами по зерновим і олійним культурам (табл. 1).

Таблиця 1

**Страховання сільськогосподарських культур аграрними підприємствами
України у 2006-2015 роках**

Показник	Роки									Відхилення 2015 р. до 2007 р., +/-
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	
Кількість договорів	910	1330	4397	1637	1980	1217	2710	1936	1722	812
Площа, тис. га	390	670	2360	1171	510	553	786	727	869	479
Сума премій, млн. грн..	12,8	28,5	116,7	155,4	42,0	72,1	136,3	130,4	135,4	122,6
Субсидія, млн. грн..	5,8	12,5	47,8	72,8	-	-	-	-	-	-5,8
Середня ставка премій, %	3,79	-	4,54	4,93	3,24	3,84	3,74	3,77	3,1	-0,69
Рівень виплат, %	-	-	-	-	36,48	50,94	28	41	9,7	9,7

Договори зі страхування тварин традиційно склали менше 5% від загальної суми зібраних премій, і істотного впливу на результати використання інструментів страхового захисту не мали. У 2015 році у порівнянні з 2011 роком кількість договорів страхування сільськогосподарських культур у Сумській області збільшилась. Найпопулярнішим видом сільськогосподарських культур, для яких укладалися договори страхування у 2015 році стала озима

пшениця. Питома вага укладених договорів за цією культурою складає 41,9% загальної кількості договорів. На другому місці знаходиться озимий ріпак (29,8%). У 2015 році у порівнянні з 2011 роком поряд зі зростанням кількості укладених договорів спостерігається також збільшення застрахованих площ сільськогосподарських угідь на 5294 га.

Дослідження зарубіжного досвіду управління дотриманням економічної безпеки аграрних підприємств показали, що організація ведення сільськогосподарської діяльності в державах-членах Європейського союзу варіюється в залежності від територіальних, агрокліматичних, інфраструктурних та соціальних ознак. Слід зазначити, що після фінансово-економічної кризи 2008 року доходи країн-членів ЄС в сільському господарстві у 2015 році у порівнянні з 2011 роком збільшилася на 16018,0 млн. євро. Це збільшення відбулося за рахунок збільшення доходів і в рослинництві – на 12129,0 млн. євро і в тваринництві – на 26950,0 млн. євро. Сільськогосподарське страхування в ЄС не обмежується страхуванням врожаю, до нього також відноситься і страхування сільськогосподарських тварин, лісового господарства і теплиць. Як правило, приватні компанії страхують тільки від обмеженої кількості ризиків. Якщо участь держави у програмах страхування приватних компаній збільшується, то, відповідно, збільшується і кількість кліматичних ризиків, за якими проводять страхування. Ключовим моментом у розвитку сільськогосподарського страхування є наявність законодавчої бази для можливості існування додаткових фондів страхування ризиків, що не включені до звичайного переліку. Інструменти управління ризиками, такі як взаємні фонди, фонди вузькоспеціалізованих платежів існують в більшості країн ЄС. Вказана практика після певної адаптації застосованого інструментарію має необхідні передумови для використання суб'єктами вітчизняного аграрного бізнесу.

У третьому розділі «Розвиток систем управління дотриманням економічної безпеки аграрних підприємств» обґрунтовано застосування засобів страхування земельних ресурсів аграрних підприємств в системі управління економічною безпекою їх діяльності, визначено процедури застосування інструментів ризик-менеджменту в дотриманні економічної безпеки аграрних підприємств, обґрунтовано та апробовано прийоми та підходи до моделювання рівня економічної безпеки аграрних підприємств.

Дослідження використання страхових інструментів дотримання економічної безпеки аграрного підприємства показали перспективність застосування такого інструменту управління економічною безпекою, як страхування земельних ділянок, які знаходяться у власності засновників та у користуванні аграрного підприємства. Тенденції розвитку приватної власності на землю, системи іпотечного кредитування та перспективи запровадження ринку земель сільськогосподарського призначення зумовлює необхідність і доцільність страхового захисту землеволодіння та землекористування. При цьому основними видами страхового захисту земель повинні бути: титульне страхування права власності на земельні ділянки; титульне страхування права землекористування; страхування якості сільськогосподарських угідь;

страхування земельних ресурсів при іпотечному кредитуванні. В свою чергу, титульне страхування являє собою страхування фінансового ризику втрати або обмеження права власності на об'єкт страхування. Дослідження показали, що потенційна потреба у запровадженні титульного страхування в Україні є досить високою, адже як на первинному, так і на вторинному ринку прав оренди земельних ділянок фактично неможливо забезпечити повну правомірність первинних угод.

Другим перспективним інструментом економічного захисту інтересів аграрних підприємств та управління його економічною безпекою є запровадження самострахування майна та результатів діяльності. В дослідженні визначено процедури прийняття менеджментом аграрного підприємства управлінських рішень щодо формування та використання фондів самострахування. При проведенні кореляційного аналізу визначено, що на суму фондів самострахування досліджувані фактори будуть впливати таким чином: при збільшенні розміру власного капіталу фонди самострахування будуть збільшуватися; при збільшенні доходів аграрного підприємства фонди самострахування будуть збільшуватися; при зменшенні витрат аграрного підприємства фонди самострахування будуть зменшуватися. Головним фактором, що впливає на формування та зміни розміру фонду самострахування є розмір прибутку від основної діяльності аграрного підприємства.

В дослідженні обґрунтовано методичний підхід до моделювання та інтегральної оцінки рівня економічної безпеки аграрного підприємства, який ґрунтується на використанні індексного (рис. 3) та графічного (рис. 4) методів.

При цьому доведено, що оцінку за складовими економічної безпеки доцільно розглядати у розрізі середовища, де формуються кожна зі складових, шляхом їх поділу на внутрішні та зовнішні. Важливим у визначенні рівня економічної безпеки аграрного підприємства є також процес його прогнозування. Адже ефективність рішень щодо управління діяльністю підприємства та дотримання його економічної безпеки безпосередньо залежить від якості прогнозно-аналітичних досліджень.

Запропонований методичний підхід до оцінки рівня економічної безпеки аграрного підприємства як за внутрішніми та зовнішніми складовими відкриває можливість швидкої його оцінки та чіткого визначення пріоритетних шляхів унеможливлення та зменшення наявних негативних впливів на результати діяльності підприємства.

Для оцінки економічної безпеки аграрного підприємства за зовнішніми (інтерфейсною та ринковою) складовими, виходячи із тлумачення сутності цих складових доцільно виконувати оцінку конкурентних переваг аграрного підприємства. Доведено, що до показників такої оцінки конкурентних переваг слід відносити: перелік заходів маркетингової програми для просування товарів з метою забезпечення переваги на ринку; рівень потреби аграрного підприємства на засоби, що позитивно вплинуть на формування попиту та стимулювання збуту; наявний набір ринків та сегментів ринків для реалізації кожного виду продукції; потреба в капіталовкладеннях для покращення якості продукції; асортимент продукції, її кількість, якість та

конкурентоспроможність; рівень конкурентоспроможності аграрного підприємства.

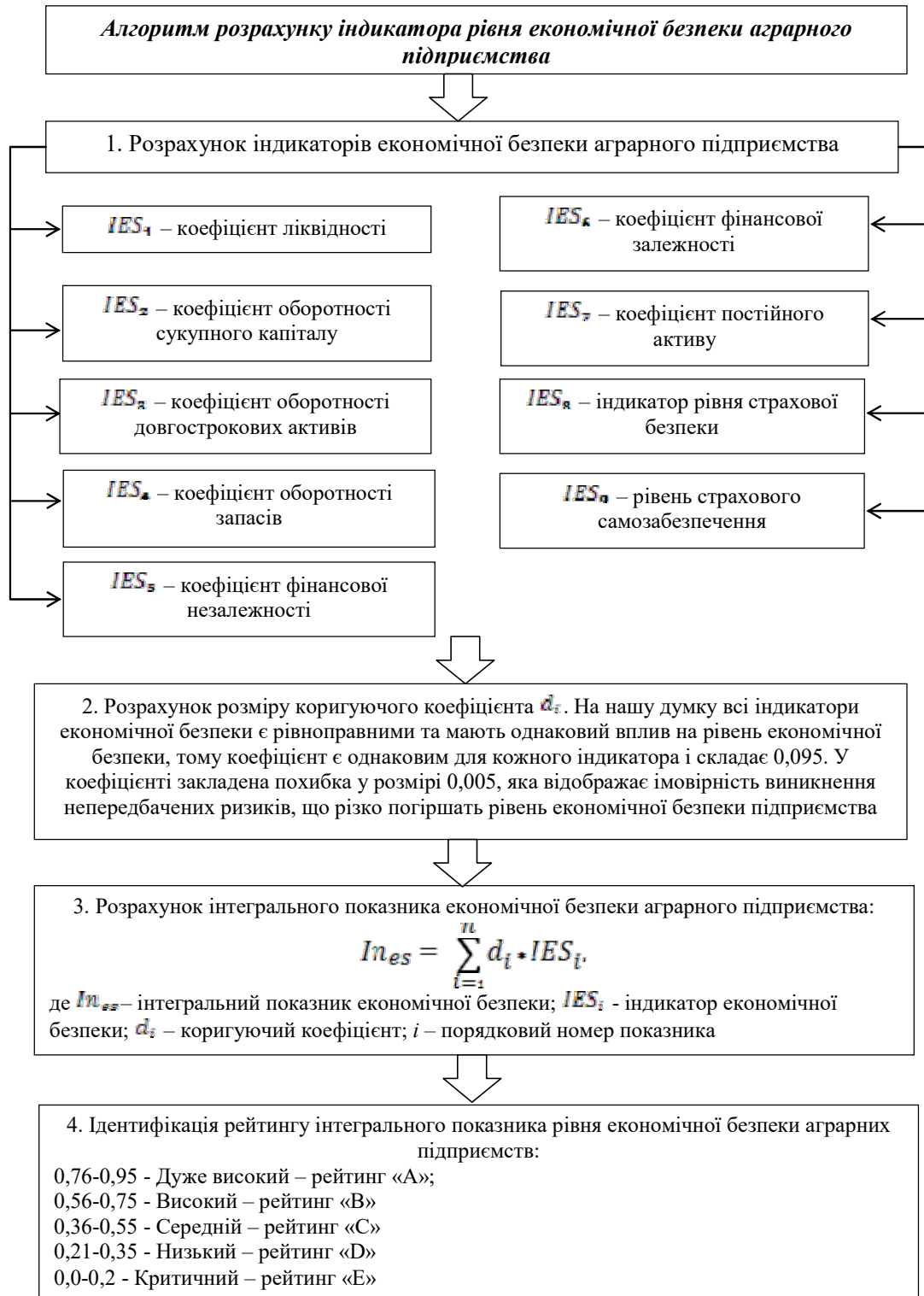

Рис. 3. Алгоритм визначення інтегрального показника економічної безпеки аграрного підприємства

При цьому основними факторами, які впливають на конкурентоспроможність підприємства та за допомогою яких можна оцінити конкурентні переваги підприємства є споживчі (асортимент та якість товарів і послуг) та економічні (ціна та система знижок).

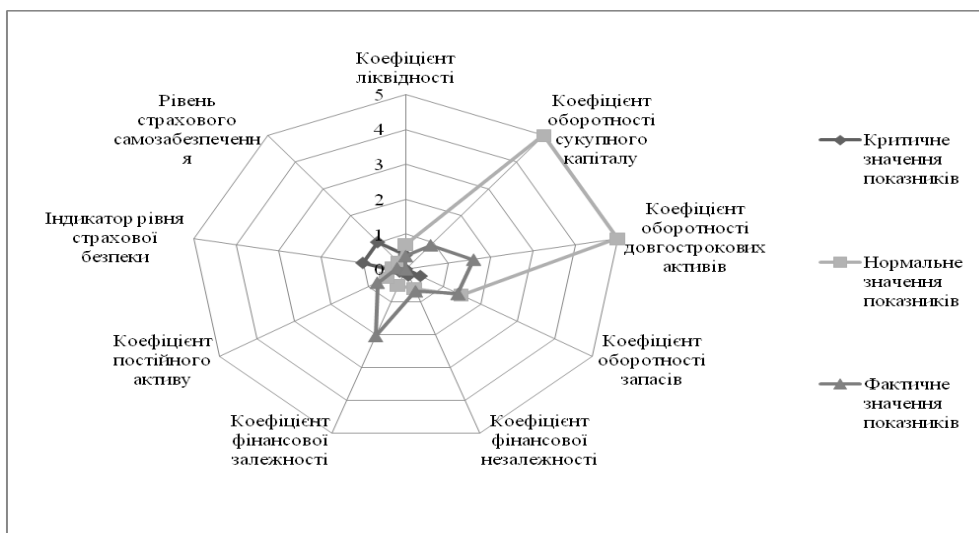

Рис. 4. Графічна інтерпретація інтегрального показника економічної безпеки на прикладі ДП «Дослідне господарство інституту сільського господарства Північного Сходу НААН України» у 2016 році

При дослідженні конкурентних переваг аграрного підприємства центральне місце займає товарний асортимент, ефективність управління яким характеризують показники збуту. Ці показники дозволяють визначити ті види продукції, які приносять найбільший дохід підприємству та ті, виробництво яких доцільно скоротити у зв'язку з їх не достатньо великою рентабельністю. При цьому доцільно використовувати методичні підходи АВС-аналізу, відповідно до якого продукція розділяється на три категорії у відповідності до одного з критеріїв: або критерій збуту, або критерій отриманого прибутку, або критерій понесених витрат на виробництво. Вказаний методичний підхід спрямований на суттєве спрощення прийняття відповідних управлінських рішень та підвищення їх ефективності в системі управління економічною безпекою аграрних підприємств.

ВИСНОВКИ

У дисертації отримане нове вирішення науково-практичного завдання розробки теоретико-методичних та прикладних засад управління системою економічної безпеки аграрних підприємств. За результатами проведеного дослідження нам вдалося сформулювати такі основні висновки:

1. В дослідженні розвинуто тлумачення дефініції «економічна безпека аграрного підприємства». На основі вивчення стійкісного, ресурсно-функціонального, гармонізаційного, захисного, економіко-правового та конкурентного підходів обґрунтовано, що під економічною безпекою аграрного підприємства слід розуміти систему основних, тобто організаційно-управлінської, фінансової, кадрової, техніко-технологічної, правової, інформаційної, екологічної, силової, інвестиційної, ринкової та інтерфейсної, та допоміжних, тобто страхової та організаційно-управлінської складових, які шляхом безпосередньої, комплексної та постійної взаємодії між собою забезпечують такий стан, при якому підприємство ефективно мобілізує свій

економічний потенціал, підвищує рівні економічної ефективності та конкурентоспроможності, посилює ринкові позиції та елімінує вплив негативних внутрішніх і зовнішніх факторів.

2. В дисертації обґрунтовано концептуальні засади побудови системи економічної безпеки аграрного підприємства та управління нею. В основу визначеної концепції покладено одночасне застосування інструментів створення стійких конкурентних переваг продукції підприємства, раціоналізації товарної, виробничої та збутової політики, а також інструментів страхового захисту економічних інтересів. При цьому в систему управління економічною безпекою інтегровані аналітичні, оцінювальні та прогностичні засоби, які дозволяють коректно визначати рівень економічної безпеки на основі застосування засобів його моделювання на основі застосування індексного та графічного методів.

3. Встановлено, що до складу інструментів дотримання економічної безпеки аграрних підприємств шляхом виділення інструментів страхового захисту, ідентифікації та раціоналізації шляхів здійснення основної діяльності та управління конкурентоспроможністю з формалізацією процедур застосування вказаних інструментів

4. Розроблено методичний підхід щодо оцінювання стану економічної безпеки аграрних підприємств на основі розрахунку інтегрального показника рівня економічної безпеки аграрного підприємства, який передбачає визначення індикатора рівня страхової безпеки та рівня страхового самозабезпечення, які дозволяють оцінити спроможність підприємства за рахунок власних коштів та коштів страхових компаній покрити імовірні збитки за основними ризиками. За допомогою вказаного методичного підходу виявлена тенденція до погіршення стану реалізації економічного потенціалу аграрних підприємств, що потребує застосування системних заходів з підвищення економічної безпеки основної діяльності та створення підприємствами-товаровиробниками гарантій захисту своїх економічних інтересів.

5. На основі визначення тенденцій страхового захисту результатів діяльності аграрних підприємств ідентифіковано пріоритетні напрями розвитку системи управління економічною безпекою. До вказаних напрямів обґрунтовано віднесення інструментів самострахування, розвитку титульного страхування земель сільськогосподарського призначення, а також активізація використання організаційно-управлінських заходів впливу на товарну, цінову та конкурентну політику аграрних підприємств в контексті дотримання їх економічної безпеки.

6. Окреслено процедури прогнозування основних економічних показників діяльності аграрних підприємств в контексті дотримання належного рівня їх економічної безпеки аграрних підприємств та генерування і імплементації відповідних стратегій його підвищення на основі впровадження прогресивних засобів збору та обробки інформації в процесі прийняття управлінських рішень. При цьому запропоновано адаптацію досвіду інструментарію економічного захисту сільськогосподарських товаровиробників, який притаманний країнам Європейського Союзу, для використання суб'єктами вітчизняного аграрного

бізнесу в частині страхового захисту майна та елімінавання негативного впливу кліматичних ризиків.

7. Обґрунтовано систему організації та проведення титульного страхування земель аграрних підприємств, яка включає механізм розрахунку відповідних страхових платежів. При цьому враховується середня виручка від реалізації продукції, скореговану на очікуваний індекс інфляції на поточний або ж майбутні роки. Крім того, вказана система передбачає залучення третьої сторони в якості наглядача за правильністю здійснення страхування та нарахування платежів. В свою чергу, титульне страхування являє собою страхування фінансового ризику втрати або обмеження права власності на об'єкт страхування. Дослідження показали, що потенційна потреба у запровадженні титульного страхування в Україні є досить високою, адже як на первинному, так і на вторинному ринку прав оренди земельних ділянок фактично неможливо забезпечити повну правомірність первинних угод.

8. В дослідженні визначено інструменти ризик-менеджменту в системі управління економічною безпекою. При цьому обґрунтовано методичний підхід до планування товарного асортименту аграрного підприємства з використанням АВС-аналізу, який дозволяє ідентифікувати конкурентні переваги та шляхи підвищення конкурентоспроможності продукції та підприємства в контексті дотримання належного рівня економічної безпеки підприємства. Доведено, що до показників такої оцінки конкурентних переваг слід відносити: перелік заходів маркетингової програми для просування товарів з метою забезпечення переваги на ринку; рівень потреби аграрного підприємства на засоби, що позитивно вплинуть на формування попиту та стимулювання збуту; наявний набір ринків та сегментів ринків для реалізації кожного виду продукції; потреба в капіталовкладеннях для покращення якості продукції; асортимент продукції, її кількість, якість та конкурентоспроможність; рівень конкурентоспроможності аграрного підприємства.

9. Обґрунтовано методичний підхід щодо моделювання рівня економічної безпеки аграрних підприємств, в основі якого покладено інтегральну оцінку потенціалу самострахування для зменшення впливу ризиків. При цьому визначено перелік ризиків, які не можуть бути еліміновані з використанням доступних страхових інструментів економічного захисту, а також обґрунтовано методичні та організаційно-управлінські засади формування та використання фондів самострахування аграрних підприємств, як інструменту дотримання їх економічної безпеки.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії

1. Shumkova V.I. Insurance of ecological risks as a way of preserving the economic security of agricultural enterprises of Sumy region / V.I. Shumkova, O.V.Shumkova// National Economic Reform: experience of Poland and prospects for Ukraine – Collective monograph. – Vol. 3. “Izdevnieciba “Baltija Publishing”, 2016. – P. 440-457.

2. Шумкова В.І. Система страхування якості земельних ресурсів як

елемент системи страхової безпеки сільськогосподарських підприємств Сумської області / В.І. Шумкова // Детермінанти соціально-економічного розвитку підприємств: монографія. Вип.3 – Суми: «Сумський національний аграрний університет», 2016. – С.69-81.

Публікації у наукових фахових виданнях:

3. Шумкова В.І. Регіональні аспекти титульного страхування землекористування при орендних відносинах / В.І. Шумкова, О.В. Шумкова // Кримський науковий вісник. Науковий журнал, 2013.- №5 (06).- С.307-310.

4. Шумкова В.І. Економічна безпека сільськогосподарських підприємств та складові, що забезпечують її сталий розвиток /В.І. Шумкова// Вісник СНАУ, серія: економіка та менеджмент, 2015. - №8. – С. 88-93.

5. Шумкова В.І. Мультиризикове страхування як важливий фактор збільшення прибутку сільськогосподарських підприємств /В.І. Шумкова// Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету, серія «Економіка і менеджмент». – Вип. 11. – 2015. – С. 158-164.

6. Шумкова В.І. Стан ринку страхування сільськогосподарських культур у Сумській області / В.І. Шумкова // Наукові праці Полтавської державної аграрної академії. – Вип. 1 (12). – Полтава : РВВ ПДАА. – 2016. – С. 163-172.

7. Шумкова В.І. Методологічні засади економічної безпеки: український та закордонний досвід /В.І. Шумкова// Причорноморські економічні студії. - Випуск 13-2. – Одеса: ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій». – 2017. – С. 139-144.

8. Шумкова В.І. Особливості використання АВС-аналізу при дослідженні інтерфейсної (ринкової) складової економічної безпеки сільськогосподарських підприємств [Електронний ресурс] / В.І. Шумкова, О.В. Шумкова // Електронне фахове видання «Економіка та суспільство». – Мукачево: Мукачівський державний університет. – 2017. - №9 – Режим доступу до журналу: <http://www.economyandsociety.in.ua>

9. Шумкова В.І. Використання системи самострахування для забезпечення економічної безпеки сільськогосподарських підприємств /В.І. Шумкова// Науковий вісник УжНУ. Серія «Міжнародні економічні відносини та світове господарство». – Випуск 12, частина 2 – 2017 – с. 182-186.

10. Шумкова В.І. Аналіз ринку сільськогосподарського страхування в країнах ЄС /В.І. Шумкова// Науковий економічний журнал «Інтелект ХХІ». – Випуск 2. – 2017. - С. 62-69.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав:

11. Shumkova V.I. Practical Use of the Assessment Methods of Economic Security of Agricultural Enterprises / V.I. Shumkova // European journal of economics and management, 2016, vol. 2, № 6, P. 44-48.

Тези доповідей, матеріали конференцій та інші видання:

12. Шумкова В.І., Особливості механізму страхування відповідальності та відшкодування збитків при настанні страхових випадків за видами страхування / В.І. Шумкова // Фінансово-економічні напрямки розвитку менеджменту, обліку та аудиту: збірник тез наукових робіт учасників Міжнародної науково-

практичної конференції 21-22 березня 2014 р. / ГО «Центр економічних досліджень та розвитку», частина 2 – О.: ЦЕДР, 2014. – с. 105-109.

13. Шумкова В.І., Використання системи страхування «Зелена карта» в Україні / В.І. Шумкова // Фінансові аспекти розвитку економіки: теорія, методологія, практика: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції 28-29 березня 2014 року / ГО Львівська економічна фундація, частина 1 – Львів: ЛЕФ, 2014. – с.52-54.

14. Шумкова В.І., Використання інформаційних технологій у страховій діяльності [Електронний ресурс] / В.І. Шумкова// Матеріали науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів СНАУ – Суми: СНАУ. – В 3т. / Т.1.–2014.-с.209 - Режим доступу: http://sau.sumy.ua/images/nauka/zaprow_konf/wori4ni/tom1_2014.pdf.

15. Шумкова В.І. Порядок проведення страхування сільськогосподарських культур / В.І. Шумкова // Соціально-економічні та правові основи сучасної держави в контексті глобалізації: збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції для студентів, аспірантів та молодих учених 20-21 лютого 2015 року – К.: Аналітичний центр «Нова економіка», 2015. – С. 97-99.

16. Шумкова В.І. Основні напрямки державної фінансової підтримки сільськогосподарських підприємств Сумської області / О.В. Шумкова, В.І. Шумкова // Розвиток національної економіки: теорія і практика: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції 3-4 квітня 2015 року, проведеної на базі ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», м. Івано-Франківськ. – Тернопіль: Крок, – 2015. –С . 293-295.

17. Шумкова В.І. Заходи «зеленої скриньки» Світової організації торгівлі для фінансової підтримки розвитку сільськогосподарських підприємств України [Електронний ресурс]/ О.В. Шумкова, В.І. Шумкова // Європейський вибір – нові можливості для прогресу та зростання фінансової системи: зб. тез Всеукр.наук.-практ. конф. – К.: АграрМедіаГруп, 2015 – С. 126-129.

18. Шумкова В.І. Організаційно-правова форма діяльності – первинний фактор забезпечення економічної безпеки сільськогосподарського підприємства /В.І. Шумкова// Інноваційні технології та інтенсифікація розвитку національного виробництва: матеріали II міжнар. наук.-практ. Інтернет-конф. 20–21 жовтн. 2015 р. – Тернопіль : Крок, 2015 – С. 375-378.

19. Шумкова В.І. Порядок проведення страхування сільськогосподарських тварин /В.І. Шумкова//Технології XXI століття: Збірник тез матеріалів 21ої міжнародної наукової конференції (8-10 вересня), ч.2 – Суми:СНАУ, 2015. – С. 110.

20. Shumkova V.I. Classification of risks, which influence activity of agricultural enterprises most of all / V.I.Shumkova // International Scientific-Practical Conference Modern Transformation of Economics and Management in the Era of Globalization, - Klaipeda: Baltija Publishing – 2016 - P. 264-268.

21. Шумкова В.І. Особливості екологічного страхування в Україні / В.І. Шумкова // Матеріали Щорічної науково-практичної конференції викладачів, аспірантів та студентів СНАУ (20-21 квітня 2016 р.). – В 3 т./Т.І. –

Суми, 2016. – С. 335.

22. Шумкова В.І. Хеджування як інструмент запобігання ризику неотримання прибутку/В.І. Шумкова// Технології XXI століття: Збірник тез матеріалів 22-ої міжнародної наукової конференції - ч.2 – Суми: СНАУ, 2016 - С. 156.

23. Шумкова В.І. Лізинг як спосіб підвищення конкурентоспроможності автотранспортного підприємства / О.В. Шумкова, В.І.Шумкова // International scientific – practical conference Integration of Business Structures: Strategies and Technologies, Part 1, February 24, 2017 Tbilisi, Georgia: BaltijaPublishing. – С. 211-214.

АНОТАЦІЯ

Шумкова В. І. Управління системою економічної безпеки аграрних підприємств. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук за спеціальністю 08.00.04 – економіка та управління підприємствами (за видами економічної діяльності). – Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка. – Харків, 2017.

Дисертація присвячена розвитку теоретичних положень, удосконаленню методичних підходів та розробці практичних рекомендацій щодо управління дотриманням економічної безпеки діяльності аграрних підприємств. В дисертації обґрунтовано концептуальні засади побудови системи економічної безпеки аграрного підприємства та управління нею, в основу якої покладено одночасне застосування інструментарію створення стійких конкурентних переваг продукції підприємства, раціоналізації товарної, виробничої та збутової політики, а також страхового захисту економічних інтересів аграрного підприємства з огляду на результати оцінювання рівня економічної безпеки підприємства на основі його моделювання. Удосконалено методичний підхід щодо оцінювання стану економічної безпеки аграрних підприємств шляхом розрахунку інтегрального показника рівня економічної безпеки аграрного підприємства. Визначено склад, типологію та сутнісно-змістовні характеристики інструментарію дотримання економічної безпеки аграрних підприємств шляхом виділення інструментів страхового захисту, ідентифікації та раціоналізації шляхів здійснення основної діяльності та управління конкурентоспроможністю з формалізацією процедур застосування вказаних інструментів. Обґрунтовано систему організації та проведення титульного страхування земель аграрних підприємств та механізм розрахунку відповідних страхових платежів. Запропоновано методичний підхід щодо моделювання рівня економічної безпеки аграрних підприємств на основі інтегральної оцінки рівня економічної безпеки основної діяльності підприємства та врахування ступеня реалізації потенціалу самострахування для зменшення впливу ризиків. Розвинуто понятійно-категоріальний апарат досліджень економічної безпеки аграрних підприємств. Виконано обґрунтування напрямів розвитку системи управління економічною безпекою аграрних підприємств на основі визначення тенденцій страхового захисту результатів їх діяльності в частині набуття пріоритетності заходами самострахування, розвитку титульного страхування

земель сільськогосподарського призначення, а також підвищення значення та ролі нестрахових інструментів та заходів дотримання економічної безпеки аграрних підприємств.

Ключові слова: економічна безпека, інструменти, аграрні підприємства, ризик, страховий захист, конкурентоспроможність.

АННОТАЦИЯ

Шумкова В. И. Управление системой экономической безопасности аграрных предприятий. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.04 - экономика и управление предприятиями (по видам экономической деятельности). - Харьковский национальный технический университет сельского хозяйства имени Петра Василенко. - Харьков, 2017.

Диссертация посвящена развитию теоретических положений, совершенствованию методических подходов и разработке практических рекомендаций по управлению соблюдением экономической безопасности деятельности аграрных предприятий. В диссертации обоснованы концептуальные основы построения системы экономической безопасности аграрного предприятия и управления ею, в основу которой положено одновременное применение инструментария создания устойчивых конкурентных преимуществ продукции предприятия, рационализации товарной, производственной и сбытовой политики, а также страховой защиты экономических интересов аграрного предприятия учитывая результаты оценки уровня экономической безопасности предприятия на основе его моделирования. Усовершенствован методический подход к оценке состояния экономической безопасности аграрных предприятий путем расчета интегрального показателя уровня экономической безопасности аграрного предприятия. Определен состав, типология и сущностно-содержательные характеристики инструментария соблюдения экономической безопасности аграрных предприятий путем выделения инструментов страховой защиты, идентификации и рационализации путей осуществления основной деятельности и управления конкурентоспособностью с формализацией процедур применения указанных инструментов. Обоснована система организации и проведения титульного страхования земель аграрных предприятий и механизм расчета соответствующих страховых платежей. Предложен методический подход к моделированию уровня экономической безопасности аграрных предприятий на основе интегральной оценки уровня экономической безопасности основной деятельности предприятия и учета степени реализации потенциала самострахования для уменьшения влияния рисков. Развито понятийно-категориальный аппарат исследований экономической безопасности аграрных предприятий. Выполнено обоснование направлений развития системы управления экономической безопасностью аграрных предприятий на основе определения тенденций страховой защиты результатов их деятельности в части приобретения приоритетности мерами самострахования, развития титульного страхования земель сельскохозяйственного назначения, а также повышение

значения и роли нестраховых инструментов и мер соблюдения экономической безопасности аграрных предприятий.

Ключевые слова: экономическая безопасность, инструменты, аграрные предприятия, риск, страховая защита, конкурентоспособность.

ANNOTATION

Shumkova V. I. Management of Economic Safeness System of Agrarian Enterprises. - Manuscript.

Thesis for a degree of the Candidate of Economic Sciences, in specialty 08.00.04 - Economics and Management of Enterprises (by types of economic activities). - Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture. - Kharkiv, 2017.

The dissertation is devoted to the development of theoretical positions, the improvement of methodical approaches and the development of practical recommendations on the management of compliance with the economic security of agricultural enterprises. In the dissertation the conceptual principles of construction of the economic security system of the agrarian enterprise and its management are substantiated, which is based on the simultaneous application of tools for creating sustainable competitive advantages of the enterprise's products, rationalization of the commodity, production and marketing policy, as well as insurance protection of the economic interests of the agrarian enterprise in view of the results of the assessment the level of economic security of the enterprise on the basis of its modeling. The methodical approach to assessing the state of economic security of agrarian enterprises by calculating the integral indicator of the level of economic security of the agrarian enterprise has been improved. The composition, typology and substantive and content characteristics of the tools for observing the economic security of agrarian enterprises through the allocation of insurance protection instruments, identification and rationalization of the ways of carrying out the basic activity and managing the competitiveness with the formalization of the procedures for using the indicated instruments are determined. The system of organizing and conducting titular insurance of land of agrarian enterprises and the mechanism of calculation of corresponding insurance payments is substantiated. The methodical approach to modeling the level of economic security of agrarian enterprises on the basis of an integrated assessment of the level of economic security of the main activity of the enterprise and taking into account the degree of realization of self-insurance potential to reduce the risk exposure is proposed. The conceptual-categorical apparatus of researches of economic safety of agrarian enterprises is developed. The substantiation of the directions of development of the system of management of economic security of agrarian enterprises on the basis of determining the tendencies of insurance protection of the results of their activities in terms of prioritizing self-insurance measures, development of title insurance of agricultural land, as well as increasing the importance and role of non-insurance instruments and measures to respect the economic security of agrarian enterprises.

Key words: economic safety, tools, agrarian enterprises, risk, insurance protection, competitiveness.

Підписано до друку 18 вересня 2017 р. Формат 60x84/16.
Папір 80 г/м². Гарнітура Times New Roman.
Друк офсетний. Обсяг: 0,9 ум.-друк. арк.; 0,9 обл.-вид.арк.
Наклад 100 прим. Замовлення № 335

Видавництво ТОВ «Щедра садиба плюс»
Свідоцтво суб'єкта виробничої справи:
серія ДК № 4666 від 18.12.2013 р.
61052, Україна, м. Харків, вул. Ярославська, 11
(057) 754-49-42

Надруковано у ТОВ «Смугаста типографія»
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевського, 28а.

«Zebrine printing office» Ltd